

ІВАНУЩЕНКО Г.М.

ОЛЕКСАНДР КОВАЛЕНКО: ШТРИХИ ДО ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА

Висвітлена біографія відомого громадського діяча, революціонера і вченого Олександра Коваленка. Розкрита його роль в діяльності Харківської "Громади", заснуванні Революційної Української партії (РУП), повстанні на броненосці "Потьомкін", революційних подіях 1917-1920 рр. Розповідається про дипломатичну та науково-педагогічну працю математика.

Життя і діяльність цієї людини відбувалися ніби понад часом, адже він був свідком і активним учасником двох революцій, низки пам'ятних подій в історії України ХХ ст. Для кожної події він був легендою з попередньої епохи і, здавалося, виринав на арену історії для того, щоб, зробивши свою справу, знову канути у небуття.

Про нього і про історичні потрясіння, героєм яких був талановитий революціонер і математик, а ще про його друзів-однодумців, писали багато. Писав спогади і він сам. Враховуючи ту обставину, що видані вони переважно в еміграції, окремі з них тільки сьогодні привертають увагу дослідників життя і діяльності О.М.Коваленка в Україні. Це, передусім, спогади самого Коваленка, які охоплюють період життя від навчання в роменській реальній школі до служби на Чорноморському флоті і опубліковані свого часу в журналі "Визвольний шлях"¹. "Потьомкінський" період діяльності висвітлюється в його ж спогадах, знайдених в архіві Української Інформаційної Служби (Лондон)². Цінним джерелом з вивчення життя, діяльності, та обставин, серед яких формувалися світогляд, характер видатного революціонера і вченого є спогади його товаришів та знайомих. Зокрема, це біографічна стаття Бориса Мартоса³, знайдена в архіві Українського Вільного Університету (Мюнхен) та спогади Юрія Колларда⁴. Цікаві подробиці особисто-побутового плану простежуються в спогадах Михайла Єремїва⁵, знайдених і переданих для використання Віктором Роґом. Це, так би мовити, основні джерела, на яких вибудовується біографічне дослідження про Олександра Коваленка. Крім цього, в наш час існує достатня кількість популярних статей. Це дослідження Данила Кулиняка⁶, Григорія Хвостенка⁷, Віктора Роґа⁸, Сергія Чалого⁹ та ін. Всі вони слугують цінним доповненням до основних джерел з біографії видатного діяча.

У Ромні

Народився Олександр Михайлович Коваленко 27 липня 1875 року в м.Ромні тодішньої Полтавської губернії. В метричній книзі Вознесенської церкви є запис про його народження за номером 26¹⁰.

Дитинство Олександра пройшло в старій батьківській оселі, оточеній великим садком, на широкому, як поле дворі якої околиці хлопчаків зводили ігри в козаків та гайдамаків, вечорами влітку збиралася молодь і співала далеко за північ старосвітських пісень. По неділях там грали троїсті музики і від присядки жвавих хлопців курява хмарою летіла через місто. Інколи проходили валки останніх чумаків, які отаборювалися на величезному базарному майдані і дивували хлопчаків своїми чорними сорочками, горбатими круторогими волами, сумними піснями та несталою буйною вдачею. Малий Сашко слухав оповідання старших про те, як один чумак пропив 200 пар волів і пішов додому з батіжком, а найстарші ще пам'ятали як гуляли останні запорожці, що по зруйнуванню Січі розійшлися по всій Україні і дивували населення своєю химерною вдачею та розмахом, а подекуди і дурили його характерництвом.

Така була атмосфера, в якій виростав невеличкий, худенький та білявий Сашко, бачачи якого, сусідки покиували головами та шептали його матері, згідно з правилами тодішньої делікатії (ввічливості): *“Бідна ви, бідна, ця дитина не буде довго жити. Добре, що маєте ще трьох синів, як линочки”*. Але сталося так, що той слабенький Сашко пережив своїх дебелих братів більш як на півстоліття¹¹.

У своїх спогадах *“На межі двох віків”* Олександр Михайлович згадує навчання в Роменській реальній школі, куди він поступив у 1887 році. Згадує і загальну політичну та духовну атмосферу періоду царювання Олександра III: *“... коли дух царедворця Победоносцева тяжів на всім і на всіх на цілм просторі тодішньої Російської імперії. В Роменській реальній школі, як розуміється, і по всіх інших школах, культивувався, під пильним доглядом директора з “малоросов”, офіційний загальноросійський патріотизм, девізом якого було: “Самодержавіє, православіє і народність” (розуміється, російська)”*¹².

Своєрідною *“віддушиною”*, або, як називав сам Коваленко, *“голосом крові”*, було його перебування в селі Базилівці Конотопського повіту, де протягом трьох років Сашко проводив літні канікули в родині, пізніше всесвітньо відомих братів, Тимошенків - Степана, Сергія та Володимира. З них два перших були його шкільними товаришами. В тому старовинному Базилівському маєтку, що колись належав гетьманові Дорошенку, а потім нащадкам козацького героя Гамалії, все сприяло пробудженню українського романтизму - і будинок у стилі козацького бароко, і величезний парк з тополіними алеями, копаними ставками й долинами, і нарешті сусідство села, ще тоді так мало зміненого *“общерусской культурой”*¹³.

Перше зіткнення хлопця з великоросійським шовінізмом відбулося після несподіваного зауваження учителя реальної школи: *“На каком это безобразном жаргоне Вы говорите?!”*. У відповідь на слова учня про те, що той *“жаргон”* є його рідна мова, прозвучало: *“Никакого особого “вашего” языка не существует, есть только русский язык, на котором Вы и должны говорить!”*. Олександр Михайлович пригадував, що з запалом прочитав педагогу цілу лекцію про Котляревського і Шевченка, про українську усну народну творчість, після чого той просто утік з класу¹⁴.

Ця подія освіжила спогади з раннього дитинства, коли за участь у конспіративному гуртку на початку 1880-х років було заслано до Сибіру старшу сестру. Зі спогадів матері Олександр дізнавався про арешт батька в Києві під час похорону Тараса Шевченка, про те, як під час другого польського повстання, боячись симпатій українців до повсталих, поліція вночі підпалювала будинки в Ромнах, поширюючи слухи, що це зробили поляки¹⁵.

Навчаючись у школі, Олександр виявив значні здібності до математики і співу. З 14 років він був уже диригентом учнівського хору¹⁶.

Харківська “Троада”

Після закінчення школи, восени 1895 року, Олександр Коваленко вступає до Харківського технологічного інституту. Тут він знайомиться з Юрієм Коллардом, який, за словами Олександра Михайловича, хоча і був *“бельгійський француз, проте, він увесь час був проиятий українською стихією”*¹⁷.

“Скоро я відчув у ньому щось мені рідне: ті самі українські дотепи, які я чув і в Ромні, ті самі українські пісні, що співаютьс я і у нас, як також і те, що він так часто, при всякій нагоді, переходив з російської мови до української. Тому не минуло, мабуть, і місяця, як ми стали приятелями.” - згадує Коваленко.

На початку наступного академічного року Олександр захворів на черевний тиф, пролежав півтора місяця в клініці і в грудні для остаточного одужання виїхав з Харкова до села Соснівка Конотопського повіту до родини Покорських-Жоравків. Скоро туди ж приїхав з Києва Сергій Хвостов, тоді ще студент правничого факультету Київського університету. Пізніше Хвостов належав до того гуртка українців у Москві, який стояв близько до редакції місячника *“Украинская Жизнь”*, редагованого Симоном Петлюрою¹⁸.

Друзі пробули у Соснівці зиму 1896 та весну 1897 року з недовгими перервами. Хвостов, на той час уже студент 3-го курсу, був перейнятий, якщо не революційним, то у всякім разі виразно опозиційним духом, з нахилом до загальноросійського народництва. Про вплив поглядів свого товариша Коваленко згадує так: *“В моєму світогляді стало набувати революційного забарвлення те, що вже напівусвідомлене існувало в моїй душі; ще змалку я відчував якусь особливу симпатію до села й до селян, ніби інтуїтивно відчуваючи в них справжніх носіїв української стихії. Тому що Хвостов був також українського походження, таке наше наставлення якимось само собою забарвилось українським романтизмом. Ми з ним задумали закласти для селян бібліотеку, а також провадити прилюдні виклади та читання. Цією думкою ми поділилися зі старою властителькою маєтку, тоді вже вдовою, Лизаветою Іванівною Покорською-Жоравко. Вона, не дивлячись на поважний вік, із захопленням відгукнулася на наші заміри і виявила готовність допомогти нам”*¹⁹.

Але відразу ж виникла серйозна проблема: прилюдні лекції в ті часи можна було робити тільки з дозволу адміністрації. На допомогу ентузіастам прийшов священник із сусіднього села Шаповалівка Собко, також натхненний українським романтизмом. Він погодився взяти лекції і читання під свою відповідальність. Таким чином справа санкції заходів з боку адміністрації залагоджувалась. Але категоричною умовою для дозволу ще була вимога, щоб заняття проводилися *“на общерусском языке”*. Отже, щоб не підвести священика, треба було шукати якийсь компроміс, і тому на спільній з ним нараді було вирішено, що кожен виклад починатиметься російською, але вже як додаток до того буде щось з української програми²⁰.

Першого ж вечора до Шаповалівської школи прийшло мало не все село, так що всі, хто хотів послухати, не могли вміститися. Та й далі зацікавлення читаннями не тільки не слабшало, але навпаки - зростало.

Таке ставлення селян до рідного слова додало духу і незабаром виникла ідея розширити українську частину програми. Це стосувалося в першу чергу програми читань у Шаповалівці, що була не *“панським”* селом, а козацьким, і населення якої було через те значно культурніше від населення сусідньої Соснівки, до того ще й зберігало хоч деякі уривки спогадів про часи Гетьманщини, про славу і переможну Конотопську битву 1659 року. Тому вирішено було познайомити слухачів із творами Шевченка. Делікатність справи полягала в тому, що прилюдні читання *“Кобзаря”* вважалися адміністрацією майже політичним злочином²¹.

Читання творів Шевченка принесло величезний успіх. *“Між іншим, характеристично є,”* - згадує О.Коваленко - *“що тим часом як у Соснівці улюбленими творами з “Кобзаря” були твори побутові, то в Шаповалівці слухачі захоплювалися творами історичними, і нерідко дехто з козаків прохав у нас пояснення до якогось історичного твору або книжку, в якій про те оповідалося б ширше”*²².

Наведена вище розповідь про початок просвітницької роботи Олександра Коваленка ілюструє, в якому занепаді в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. перебувала не те що українська політична думка, а й українська культура взагалі. З того малого успіху

в прилюдному читанні шевченкових творів потрібно було розвинути велику роботу по відродженню української нації. І проходила ця робота через створення таємних українських політичних товариств.

В кінці 1897 року Олександр Коваленко разом з Юрієм Коллардом вступають до конспіративного українського гуртка, очолюваного Дмитром Антоновичем, сином відомого київського професора-історика Володимира Антоновича. Збори гуртка проводились у Харкові на вулиці Басейній. В перших зборах, як зазначають дослідники, взяли участь Олександр Коваленко, Юрій Коллард, Іван Кухта, Євлампій Тищенко та Дмитро Антонович²³. З самого початку заснування гуртка, який Коваленко у спогадах іноді називає *“харківською Громадою”*, він не мав якоїсь чітко окресленої програми. У поглядах на майбутнє України його учасники мали різні підходи: від автономістських до самостійницьких. Але головним гаслом, яке об'єднувало тоді всіх членів гуртка, як, до речі, і більшість таємних організацій було *“Геть самодержавство!”*. Саме в ньому вбачалася головна перешкода суспільного розвитку, в тому числі і стосовно національного самовизначення України. Щодо долі України в планах Громади, то сам Коваленко згадував про це так: *“Але в усіх цих питаннях про політичний устрій майбутньої Російської держави по поваленні самодержавія та про остаточну мету українського визвольного руху кожен з нас міг мати свою думку - уявляти Україну як складову частину майбутньої федеративної держави чи як цілком самостійну. Тому тоді й не було у нас, як я вже казав, докладно розробленої програми. Думаю, що тоді вона була нам не тільки непотрібною, але була б, може, й шкідливою. Коли б ми взяли тоді її виробляти, то напевне розгубилися б у безконечних дебатах, розходженнях, непорозуміннях і т. д. А коли б нарешті її і виробили, то напевне почали б виникати у нас всякі “єреси”, які були б тим більше неминучими, що докладнішою була б та програма. Тим часом нас, працівників на тому перелозі національної свідомості, було тоді ще так мало, а праці - так багато, що витратити енергію й час на дебатування над чисто теоретичними питаннями було б свого роду люксом, якого ми собі не могли дозволити. Здоровий національний інстинкт виразно вказував нам, що наше тодішнє “сгедо” повинно було бути таким же простим, яким воно було у перших християн”*²⁴.

Тим часом по всій Україні та в інших частинах Російської імперії кількість подібних таємних товариств непинно зростала. Вони закладалися не тільки в студентському середовищі, а й по школах і навіть духовних семінаріях. За словами Коваленка, вже 1899 року харківська Громада нараховувала понад тридцять членів. Серед її новоприбулих учасників він називає таких шанованих в майбутньому українських діячів, як Боніфатій Камінський, відомий кооператор і генеральний секретар земельних справ першого українського уряду Борис Мартос, видатний льотчик і автор першого в світі проекту авіаносця Левко Мацієвич, Михайло Русов. Згодом члени громади познайомилися та близько зійшлись у поглядах з двома місцевими українцями: Гнатом Хоткевичем та Миколою Міхновським. До речі, у спогадах Коваленка та Юрія Колларда не знаходиться підтвердження вказівка деяких дослідників його життя на те, що Хоткевич був керівником таємного гуртка. Навпаки, з них випливає, що він формально навіть не був членом Громади, але знаходився під її впливом, як і студент ветеринарії Олександр Кандиба (Олесь). Більш діяльними у стосунках з Громадою були Микола Міхновський та виходець з Лубенщини, майбутній співзасновник Союзу Визволення України (у 1914 р.) Андрій Жук. Ще Олександр Коваленко згадує громадівців Миколу Левицького та Олександра Бородая²⁵.

Згодом, коли Громада розрослася чисельно, для пропаганди її ідей було створено дві комісії: для легальної роботи, де найдіяльнішим був Борис Мартос і нелегальної роботи, куди входили О.Коваленко, Д.Антонович, Б.Камінський, Ю.Коллард, Л.Мацієвич та М.Русов. Від часу до часу Громада випускала друковані на самодіяльному гектографі прокламації, які поширювалися у Харкові, а потім і по інших містах України. У лютому 1898 року громада провела першу нелегальну Шевченківську вечірку, на яку було запрошено також представників від організацій: вірменської, грузинської та польської. За вечерею, яка слідувала за офіційною частиною вечірки, вони виголосили промови. Особливо запам'яталися присутнім слова студента-поляка Даниловича: *“Можє, те, що я говорю, видасться декому утопією. Але в історії людства траплялося немало подій, що сучасникам навіть напередодні здавалися утопіями. Ми живемо тепер теж напередодні великих подій, і я вірю, що ще ми, тут присутні, будемо свідками того, як стіни великої тюрми народів упадуть, мов стіни Ієрихону, і випустять на волю замкнених у ній в'язнів!”* Тоді ж уперше серед студентства на вечірці пролунав гімн *“Ще не вмерла Україна”*²⁶.

Біля витоків РУПу

Наступний, 1899 рік, як зазначає О.Коваленко, у своїх спогадах, відзначився бурхливими студентськими виступами по всій території Російської держави. У Харкові, як і по інших містах, де були вищі навчальні заклади, з початком року, аж до літніх канікул, не припинялися студентські масові зібрання, демонстрації на вулицях та страйки. Це був перший подих революції. Багато членів харківської *“Громади”* стали на чолі цих виступів. Навесні було заарештовано Колларда і через кілька місяців ув'язнення вислано з Харкова до Кобеляк. Декого, в тому числі й Олександра Коваленка, було виключено з інституту та видано наказ покинути Харків протягом 24 годин. Згодом на запрошення Колларда Коваленко приїздить до Кобеляк, де займається організацією драматичного гуртка. У вересні цього ж року він повертається до Харкова, поновлюється в інституті і продовжує навчання²⁷.

Студентські виступи, які не припинялися аж до революції 1905 року, та пропаганда нелегальних організацій, що ставала все жвавішою, підняли дух опозиції в суспільстві цілої Росії. Український радикально-національний рух, розпочатий таким нечисленним гуртком людей завдяки своїй динамічності, політично будив усе ширші кола українського суспільства. Діяльність у Громаді вимагала все більшого напруження та обачності. Сама собою напрошувалась думка про заснування політичної партії більш придатної до проведення пропаганди, в тому числі і нелегальної, серед селян та робітників. Про це докладно пише у своїх спогадах Юрій Коллард: *“Ініціатором заснування РУП був Дмитро Антонович, але сама ідея партійної праці, на думку Д.Антоновича, належить покійному Михайлові Русову. Він був людиною дуже живою. Ще в першій половині 1899 р. у відповідь комусь він з запалом вигукнув: “Нам не треба громад, нам треба партії!”* Це речення глибоко запало в душу Д.Антоновича і він почав обмірковувати план реалізації тої ідеї. Таким чином вирішено необхідність заснування революційної партії під гаслами українських політичних домагань засобами революційними; цю партію рішили назвати Революційна Українська Партія (РУП)²⁸.

Ініціативні збори РУПу були скликані 29 січня 1900 р. Через тиждень, на 5 лютого призначено нові, на яких, крім чотирьох членів Громади, були присутні: Олександр Коваленко, Юрій Коллард, Борис Мартос, Дмитро Познанський. Всі присутні висловили згоду взяти участь в організації партії. Вона мала бути суто конспіративною

й окремою від *“Харківської Студентської Громади”*. Першою книжкою вирішили випустити програму й тому звернулися до Миколи Міхновського, який згодився написати її в формі промови²⁹.

Для тіснішого зв'язку з Галичиною до Львова було послано спочатку Левка Мацієвича, потім Михайла Русова, а ще пізніше й Бориса Мартоса. Перші два по приїзді до Харкова зробили доповіді в Громаді про політичний рух у Галичині, а останній - про культурний та кооперативний. Мартос, що їздив уже в кінці 1901 року, використав свою подорож, крім того, щоб переправити нелегально через кордон та привезти до Харкова перший транспорт львівських видань, заборонених в Росії, а також брошури *“Самостійна Україна”* - першої публікації Револьюційної Української Партії. Це була велика послуга Громаді, яка ще не могла спромогтися на власні публікації, а тільки на прокламації³⁰.

Згодом, 26 лютого студентська громада у Харкові провела шевченківське свято. Юрій Коллард у своїх спогадах детально зазначає, що відбулося воно в конспіративному помешканні Нелідових, близьких знайомих братів Мартосів, за річкою Лопанню проти церкви по дорозі на Іванівку. Незважаючи на конспіративність зібрання, присутніх було біля 100 чоловік³¹. Свято пройшло з великим піднесенням. Звучали реферати, промови, співи. М.Русов читав реферат про Шевченка, Д.Антонович зробив огляд українського руху за 1899 рік, Д.Дробязко декламував *“Кавказ”*, громадський хор під керуванням Колларда співав *“Заповіт”*, *“Ще не вмерла Україна”* та інші пісні. На святі були представники від різних організацій: від росіян був відомий соціаліст-революціонер П.Л.Лавров, від поляків - Данилович, від грузинів - Дженарідзе. З гостей українців були: з Полтави - П.Понятенко і С.Петлюра, з Одеси - І.Липа, від харківських громадян - М.Міхновський.

Під кінець свята Микола Міхновський з великим піднесенням виголосив свою другу промову на тему *“Самостійна Україна”*. Головні засади були: *“Без національного визволення українського народу неможливе й його соціяльне визволення з темряви, визиску й рабства. Праця культурна в сучасний момент є паліатив. На підставі Переяславської умови з 1654 року між царем Олексієм і Богданом Хмельницьким Україна з'єднувалася з Московщиною, як рівний з рівним. Московські царі тієї умови не додержали й Україна також юридично стала вільною від тієї умови. Ми хочемо: “Єдиної, нероздільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кубань річку”*³². Промова викликала величезне піднесення серед присутніх, адже вперше прозвучало не тільки політичне, а й історичне та юридичне обґрунтування незалежності України.

Склад громад і осередків РУПу, які часто дублювали одне одного за словами Колларда був таким (наводимо тільки кількісні показники): Харківська *“Вільна Громада”* - 14, Київська *“Вільна Громада”* - 22, Полтавська *“Вільна Громада”* - 14, Петербурзька Група (Північний Комітет) - 10, Закордонна Група. (Закордонний Комітет) - 10. Також ним згадуються Люботинська група на Харківщині, Лубенська і Кобеляцька на Полтавщині. Серед уродженців Сумщини ми зустрічаємо в списках Настю Грінченко, Володимира Дорошенка, С.Тимошенка. Окремі дослідники життя Коваленка стверджують, що в колі його друзів і соратників по РУП та харківській громаді був і майбутній керівник повсталого *“Потьомкіна”* Панас Матюшенко* (уродженець Дергачів, що на Харківщині). Сам Олександр Коваленко входив до Харківської групи і носив псевдо *“Журбенко”*³³. Як бачимо, у багатьох випадках члени РУПу мали псевда, адже йшлося про конспіративну політичну організацію.

Одночасно О.Коваленко віддається й культурно-просвітницькій роботі: розповсюдженню українських книжок та участі в українських хорах, театральних виставах.

Влітку 1900 р. О.Коваленко разом з Б. Матросом працювали в Лохвиці на статистичних роботах³⁴. Тут з ініціативи і під проводом Коваленка було також організовано драматичний гурток.

Севастополь, Севастополь...

Восени Коваленко дістав звістку, що в технологічному інституті знову припинено навчання на невизначений час через студентський рух. Його праця у земстві закінчувалася і Олександр Михайлович з матір'ю, яка до цього жила в Гуляйполі, вирішили поїхати до Севастополя. Не в останню чергу це було пов'язано з тим, що соратник Коваленка по РУПу Лев Мацієвич по закінченню інституту дістав посаду у військовому порту на будівництві крейсера "Очаков"³⁵.

Скоро друзі довідалися, що при севастопольському "Народному Домі" склався український гурток любителів драматичного мистецтва. До гуртка належали різні люди: в ньому були і урядовці, і вчительки, і кондуктори флоту, і робітники, що переважно співали в хорі. Коли Коваленко з Мацієвичем роззнайомилися, то, вибравши там відповідних людей, заклали тісніший гурток, але вже не для вистав, а для пропаганди українського визвольного руху. Сестра Мацієвича, яка часто приїздила до Севастополя, та Румницький, що кілька разів їздив до Харкова, привозили підпільну літературу³⁶.

Тимчасом О.Коваленко влаштувався працювати як військово-морський інженер у чорноморській ескадрі. *"Добра платня, гарна уніформа, сам - молодий, гарний, ще й співає милозвучним тенором..., Міг мати великий успіх у житті, міг зробити блискучу кар'єру - тільки сиди тихо і вірно служи "царю і отчеству". А він замість того, щоб горнутись до пануючої верстви і шукати протекції - більшу увагу приділяв матросам, що здебільшого походили з України."* - згадував про нього Борис Мартос³⁷. Працював Олександр Михайлович та його однодумці і над поширенням політичної агітації. Особливо перспективною виглядала робота з селянством. Так, Ю.Коллард згадує, що ленінська "Іскра", визнаючи переваги й успіхи українського підпільного руху у 1903 році писала: *"Як снігом було засіяно їхніми (РУП) листками Україну. З вікон вагонів, пішки, на велосипедах, проїжджаючи сотні верстов на селянському возі, розвозили й розкидали насіння протесту українські революціонери. Щось нове, незвичайне освітло давно приспану, відсунену від політичного життя країну... Селянин з великим зацікавленням взявся за кинуту йому літературу, його власною мужицькою мовою писану"*³⁸.

Коли спалахнула революція 1905-го року, вона захопила й Олександра Коваленка. Він брав участь в Союзі офіцерів-друзів народу, став навіть одним з його організаторів, виступав з промовама на мітингах у Севастополі³⁹. Історія ніби сама кликала його в перші лави революціонерів...

Командир бунтівного броненосця

Згодом сталася подія, яка знаменувала якісно новий етап у розвитку революції 1905-1907 років, а постать Олександра Коваленка була у ній винятковою. У ніч з 14 на 15 червня 1905 року прибув до Одеського порту військовий броненосець "Князь Потьомкін", матросами якого о 5-й годині ранку звезено на берег Нового Молю труп матроса Григорія Вакуленчука, на грудях якого шпильками приколота прокламація такого змісту: *"Перед вами лежить тіло вбитого матроса Григорія Вакуленчука,*

убив старший офіцер ескадреного броненосця “Великий князь Потемкин-Таврический” за те, що він сказав, що борщ не годиться. Помстимося кровопивцям! Смерть гнобителям, нехай живе свобода!”⁴⁰.

Броненосець “Князь Потемкин-Таврический” був спущений на воду у 1900 році. Вийшов у море і підняв прапор у 1903 році. Після ходових випробувань, практично весь 1904 рік, провів у ремонті. 29 квітня 1905 року “Потьомкін” вийшов у море і вперше провів стрільбу 305-мм гарматами головного калібру. 5 травня броненосець прийняв на борт приймальну комісію і вийшов у море для виконання торпедних стрільб. У червні 1905 року він здійснив свій перший навчальний похід у море. Тобто на момент повстання це був новий бойовий корабель, але традиції на ньому були старі, типові для військового флоту Російської імперії. Офіцери вже вкотре спробували нагодувати матросів борщем із червним м’ясом. Але цього разу терпець “нижніх чинів” урвався. “Та доки ж ми будемо рабами?!” - ці слова уродженця Житомира, артилерійського унтер-офіцера Григорія Вакуленчука стали сигналом до виступу. А коли Вакуленчук був убитий, керівником повстання став “мінний машиніст” (відав носовими торпедними апаратами) Панас Матюшенко. “Нижні чини”, до яких приєднався тільки один офіцер - інженер Олександр Коваленко, перетворили корабель на територію, вільну від російського самодержавства⁴¹. Усе це добре відоме навіть з радянських підручників історії. Але в тих підручниках не говориться, якого саме походження була переважна більшість команди повсталого панцерника: інженер-механік Коваленко, стрійовий квартирмейстер Денисенко, старші боцмани Димченко і Мурзак, стерновий боцман Костенко, боцман Кузьменко, квартирмейстер Коров’янський, унтер-офіцери і матроси Кулик, Різниченко, Пархоменко, Дорошенко, Осадчий, Шевченко⁴² і так далі. Дослідник життя революціонера Данило Кулиняк, який опрацьовував ще у 1970 році документи Центрального (тепер Російського) державного архіву Військово-Морського Флоту у Ленінграді, зустрічався з членом суднової комісії Личовим, називає ще й “потьомкінців” - уродженців рідної Коваленкові Роменщини. Це Іван Степанович Глуценко з Малих Будок, Олександр Митрофанович Горох з Пекарів, Дмитро Леонтійович Дема із Семенівки, Іван Павлович Задорожний із Талалаївки, Сава Семенович Наріжний з Перекопівки, Петро Трохимович Токар (Токарів) з Коровинців, Сава Іванович Щербак (Щербаков) з хутора поблизу Бобрика та інші⁴³. Служили тут і вихідці з Сумського та Лебединського повітів. Йшлося не просто про походження (адже Чорноморський флот комплектувався переважно вихідцями з українських губерній), а й про певні українські настрої, які тоді автоматично ставали антиімперськими.

Коли вранці підійшли до Одеси, то звідти причалило до “Потьомкіна” багато човнів. Деякі привезли подарунки: овочевий квас, цигарки, хліб і т.і. Населення міста та навколишніх сіл співчувало повсталим і прагнуло їм допомогти.

По своїй суті це було, за висловом Івана Багряного, повстання української стихії. Згідно з твердженнями окремих дослідників, спочатку матроси навіть не захотіли говорити з посланцем емігрантського політика Ульянова-Леніна: хто такий цей Ленін і що він знає про народ?⁴⁴ Про це ж згадує і сам Олександр Коваленко: “Большевики не могли впливати на повстання на “Потьомкіні”, бо як відомо з історії Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії, розкол на большевиків та меншевиків саме тоді тільки відбувся. Правда, один з т.зв. представників Одеси, що заявляв себе сторонником фракції большевиків, приїхав на корабель, але пробув всього тільки кілька годин. Тим часом як інших два, що теж приїхали як представники від робітників,

заявляли себе сторонниками фракції меншевиків”⁴⁵. Отже, говорячи сьогодні про характер повстання, мусимо констатувати, що легенда, яку пізніше створили радянські історики, дуже відрізняється від реальних подій. Скоріш за все прагнення більшовиків (і не тільки більшовиків) у той час використати й очолити без їхнього впливу виникле повстання, при написанні історії було видане за справжній стан речей.

Пропозицію очолити команду “Потьомкіна” Олександр Коваленко отримав від Панаса Матюшенка, який запевнив офіцера, що не тільки революційна група (комітет) ініціаторів повстання, але і весь екіпаж корабля бажають цього. “Перед революційним комітетом, зорганізованою групою, я дав пояснення, що приймаю участь у повстанні як член Української Революційної Партії і що тому хотів би, щоб цей революційний акт ставив своєю ціллю, разом з усуненням царського режиму, також визволення українського народу від поневолення національного й соціального. В тому, що того ж самого дня мене вибрано на голову революційного комітету, яким я незмінно лишився всі одинадцять днів повстання, я вбачав підтвердження, що революційний комітет погоджується з моїми поглядами, і пояснюю це тим, що величезна більшість матросів на Потьомкіні, як, зрештою, взагалі, в усій Чорноморській флотії, були українці”⁴⁶.

Добрим поведженням з матросами Коваленко здобув їхню любов в протилежність до інших офіцерів, яких матроси ненавиділи. В перші дні повстання він лягає спати нероздягнений, а серед ночі обходить увесь корабель, перевіряючи, чи все в порядку. Від п’ятої години ранку - вже на ногах; також піклується, чи нагородовано арештованих офіцерів. Мабуть під його впливом офіцерів відправили в Одесі на берег; принаймні в його спогадах про офіцерів написано: “Слава Богу, всі з’їхали” (на берег). Під час бомбардування Одеси він стоїть на командному містку поруч з Панасом Матюшенком та іншими. Настає драматичний момент: наближається ескадра під командою адмірала Вишневецького: 12 бойових кораблів з 150 гарматами та 48 міноносними апаратами. Адмірал має наказ: арештувати бунтівників або затопити їх разом з кораблем. “Потьомкін” вивішує бойовий прапор і на всіх парах з наведеними гарматами іде назустріч ескадрі. Але на ньому починається метушня, безладна біганина; гармаші відбігають од гармат... А тим часом треба було показати себе в повній бойовій готовості, а може навіть вступити в бій. У цей рішучий момент Коваленко став на сходах, що вели з нижньої палуби на верхню, і скомандував: “Всі на місця! Гармаші до гармат!” Матроси, почувши команду, зараз же зайняли свої місця⁴⁷.

Коли до Одеси підійшов транспортний корабель “Веха”, то “Потьомкін” силою “приєднав” його до себе і зробив з нього похідний шпиталь. Коли ж “Потьомкін” ішов назустріч ескадрі, то Коваленко, передбачаючи можливість бою, від імені комітету викликав з “Вехи” лікаря з матеріалами, потрібними при операціях. Як бачимо, Коваленко поведився як командир. Під час революційних подій роль командира часто грає не той, кого “призначили” або “вибрали”, а той, хто виявляє силу духу, рішучість, ініціативу і відповідний розум⁴⁸.

Двічі пройшов “Потьомкін” поміж двома рядами ескадри. На багатьох панцерниках матроси повибігали нагору, вітаючи “Потьомкін” криками “ура” та підкидаючи вгору свої головні убори. Побачивши такий занепад дисципліни, адмірал дав наказ своїй ескадрі йти на Севастополь. Ескадра повернула і відійшла, але не вся, бо панцерник “Георгій Побєдоносєць” відстав од неї й приєднався до “Потьомкіна”. І з нього висадили офіцерів, а командиром вибрали боцмана Кузьменка. Знову ж таки саме Коваленко вчить його, як складати бойовий розклад⁴⁹.

На другий день поїхало з *“Потьомкіна”* на *“Георгій Побєдоносєць”* кілька осіб, між ними й Коваленко, бо на кораблі почався розкол: частина, в основному кондуктори, хотіла повернутися з повинною в Севастополь. Коли Коваленко приїхав на *“Георгій Побєдоносєць”*, то новообраний командир перегородив йому дорогу і не хотів пустити. Але Коваленко одсунув його рукою й вони пішли на зібрання матросів. Тут їх зустріли криком: *“Ми їдемо в Севастополь”*. Коваленко виступив на зібранні з промовою й закінчив: *“Хай живе справжній народний уряд! Хай живе свобода й справедливість!”*. Коли він закінчив, голосно залунало: *“Ура! Не поїдемо в Севастополь!”* Коваленко й інші повернулися на *“Потьомкін”*⁵⁰.

*“Мені, як членові Української Революційної Партії, й одному з її основоположників, уже ввижалася Україна звільненою від вікового гніту, а за нею і Кавказ, Польща, Фінляндія. Був навіть момент, коли такі пляни здавалися зовсім не перебільшеними, а саме: коли нам пощастило приєднати до повстання панцерник *“Георгій Побєдоносєць”* і коли майже вся Чорноморська фльота подалася навітікача перед нашими готовими до бою гарматами”*⁵¹ - згадує про цей період свого життя сам Олександр Михайлович.

Боцман і кондуктори все ж таки домоглися, що *“Георгій Побєдоносєць”* на другий день знявся з якоря і вийшов у море. Така зрада викликала серед матросів велику деморалізацію. Річ у тім, що на *“Потьомкіні”* було понад 700 матросів, з яких свідомих революціонерів не було більше 50; не менше було виразних противників; решта була захоплена революційним виступом, але при невдачі скоро охолола і зневірилася. Цей настрої використала опозиція й вимагала їхати в Румунію. Більшість схилилася до того. Революціонерам довелося погодитися, бо закінчувалися запаси палива і харчів, а сподіванки поширити на революцію весь флот не здійснилися. 19-го червня по дорозі до Румунії на засіданні повстанського комітету головував О.Коваленко⁵².

Революціонер, дипломат, вчений

Підійшовши до Констанци (Румунія), *“Потьомкін”* дав про себе знати салютом з малих гармат⁵³. Незабаром приїхали румунські офіцери: начальник порту і лейтенант з крейсера. Після переговорів з румунами 54 матроси повернулися на *“Потьомкіні”* до Севастополя, а Коваленко з більшістю лишилися в Румунії. Згодом частина *“потьомкінців”* виїхала до Північної та Південної Америки⁵⁴.

Цікаво склалася доля і самого корабля - *“непотопляємої території революції”*. Як свідчить дослідник С.Чалий, після придушення повстання його перейменували на *“Пантелеймона”*. Він брав участь у бойових діях під час Першої світової війни у складі другої бригади лінійних кораблів. Український прапор на кораблі був піднятий восени 1917 року, тоді ж він одержав назву *“Борець за свободу”*. За часів гетьмана Скоропадського належав до Української військової флотилії, а наприкінці 1918-го був захоплений англійцями в Севастополі. Через півроку, під час евакуації з Криму, вони підірвали механізми корабля і вивели з ладу артилерію. У 1923 році більшовики за наказом Леніна розібрали легендарний панцерник на металобрухт⁵⁵. З того часу і прізвище Коваленка стало зникати з усіх спогадів і досліджень про повстання на *“Потьомкіну”*, які друкувалися в СРСР. В однойменному фільмі Сергія Ейзенштейна він з'являється тільки один раз.

Після поразки повстання Олександр Михайлович живе у Швейцарії та Франції, викладає математику в середній школі, стає автором двох підручників. У 1915-1916 рр. він разом з В.Степанківським видає у Лозанні (Швейцарія) журнал *“L'Ukraine”*. Мешкаючи в Парижі, закладає разом з В.Винниченком українську громаду⁵⁶. Олександр

Михайлович стає однією з найпомітніших постатей в українській політичній еміграції, бере участь у підготовці закордонних українських видань. Він досконало вивчив кілька європейських мов, студіював наукову літературу. Цікавий штрих до його біографії наводять окремі дослідники: за кордоном О.Коваленко познайомився з М.Горьким. Письменник настільки був зачарований високою культурою українського революціонера, що запропонував опікуватися його сином⁵⁷.

Коли почалася Українська революція 1917 року, Олександр Михайлович повертається в Україну. Його призначають директором департаменту морської освіти в Міністерстві морських справ⁵⁸. Обіймав цю посаду він і за часів Гетьманату П.Скоропадського, але недовго. Розповідають, що Коваленко подав у відставку після того, як морський міністр Максимов заборонив у відомстві українську мову⁵⁹. У добу Директорії Коваленко разом з Прокоповичем, Мацієвичем, Фещенко-Чопівським, Соколовським і Марголіним був відряджений до Ясс та Одеси на переговори з представниками Антанти⁶⁰. Так почалась його дипломатична служба. У 1919 році після виконання дипломатичних доручень у Румунії він був призначений Директорією УНР спочатку консулом у Царгороді⁶¹, а потім 1-м секретарем Української дипломатичної місії (консулом УНР) у Парижі. В 1920 році брав участь в асамблеї Ліги Націй, як секретар української делегації⁶². У 1922 році Олександр Коваленко переїздить до Чехословаччини на запрошення Української Господарської Академії (УГА). Тут він викладає вищу математику та опір матеріалів, стає доцентом теоретичної і прикладної механіки⁶³. Видавниче товариство при УГА друкує його підручники:

1. Курс диференціального рахунку. 209 стор. з 28 малюнками.
2. Курс аналітичної геометрії в просторі. 374 стор. з 79 малюнками.
3. Теоретична механіка. 764 стор. з 145 малюнками.
4. Курс прикладної механіки.

Це був колосальний внесок у розвиток української і світової наукової літератури того часу. Недарма один російський професор, побачивши на виставці у Празі підручники УГА, в розпачі вигукнув: *“Так це їм і наша книжка вже не потрібна!”*⁶⁴.

Ще протягом двох років (1923-1925) Олександр Михайлович був деканом інженерного факультету, а якийсь час заступав проректора Академії.

З огляду на ліквідацію Української Господарської Академії професура її зорганізувала у 1932 р. Український Технічно-Господарський Інститут з позаочним навчанням, що в своєму складі мав 87 українських науковців, в тому числі і проф. О.Коваленка. У 1936 р. УТГІ видав ще один його підручник *“Основи вищої математики”*. За ці всі наукові заслуги Професорська Рада УТГІ присвоїла Коваленку звання почесного доктора у 1960 р⁶⁵.

За характером спокійний, працьовитий, скромний, він користувався загальною пошаною. Протягом кількох років опікувався українськими пластунами. Кіш пластунів імени Орлика мав понад 40 членів, студентів УГА та дітей професорів. Звичайно, з усіх пластових вправ дітям найбільше подобалися прогулянки над Лабою та плавання човнами під доглядом і керівництвом О.Коваленка. За це українська колонія в Подєбрадах жартома прозвала його *“адміралом”*, натякаючи на його керування революційним *“Потьомкіним”*⁶⁶.

“Коли я жив у Женеві (1952-1953 рр.), то разом із М.М.Єремєєвом часто заходив до нього і завжди заставав його за працею то з заступом, то з сапкою на огороді: без сорочки, навіть восени, загорілий, бадьорий, веселий. Ніхто не сказав би, що йому було тоді вже під 80”. - згадував Борис Мартос⁶⁷.

У 1945 році О.Коваленко виїхав до Німеччини, а потім до Швейцарії, де й жив аж до смерті. Жив з того, що доглядав за будинком, де містилася міжнародна організація стандартизації. Пізніше друзі виклопотали йому пенсію в 250 швейцарських франків (прожиточний мінімум). Так майже все життя йому доводилося жити дуже скромно: чи студентом у Харкові чи доцентом у Подебрадах із своєю старенькою матір'ю⁶⁸.

Очевидці пригадують, що Коваленко був завжди бадьорий, в дуже поважному віці щодня їздив на коні купатися на озеро, а взимку обливався холодною водою з криниці. Ще згадують про нього, як про людину, котра винесла на еміграцію глибоке знання української мови, музики та побутових народних звичаїв. Вони залишилися йому єдиною спадщиною далекої Батьківщини на все життя. *“Бесідуючи з ним, не треба було відкривати того славного словника, що Папура** додав до першого видання Енеїди, бо він знав не гірш самого Котляревського всі подробиці староукраїнського побуту, звичаї, страви, одяг, гри, танці і т.ін., і то знав не з студій, а з життя. Він ще мав нагоду бачити на власні очі наших стародавніх вїїтїв в шовкових гаптованих жупанах, що йшли до церкви в супроводі церковних корогов, які несли тоді ще чубаті, козаки”*⁶⁹. На жаль, як свідчить М.Єремїїв, з літературного та мистецького доробку вченого залишилося небагато: пару підручників, один з яких був надрукований таємно від нього, пару брошур про повстання на *“Потьомкіну”*, спогади, надруковані в збірнику *“З минулого”*, декілька статей з мовознавства, розкиданих по різних часописах та дві платівки з десятками українських пісень, які він наспівав майже під примусом його жєневських приятелїв⁷⁰. Щєдро обдарований від природи, надзвичайно гарний собою, він відзначався залїзним здоров'ям, рїдкїсним творчим довголіттям, прекрасною пам'яттю. А ще - прекрасний промовець, першорядний артист, добрий стилїст і визначний ерудит. Таким він залишився в пам'ятї друзїв і знайомих.

Коли Олександр Михайловичу було вже понад 75 років, він потрапив у дорожню аварїю - поламав два ребра. Пїсля кількох мїсяцїв шпиталю О.Коваленко видужав і працював далї, наче нічого не сталося. У 1961 році сталося друга бїда - падїння з висоти (збирав вишні). Знову шпиталь. Знову видужав, але вже дуже ослаб і захворїв на очї (катаракта)⁷¹. Витримав двї операції, але не витримало серце. Напередоднї смертї він ще читає газети і говорить про свої літературнї плани, але вранці його знаходять у кріслі вже далєким від усяких турбот. Це сталося у Жєневі 18 жовтня 1963 року⁷².

Згадуючи про О.М.Коваленка Михайло Єремїїв говорить, що з ним пїшла у минуле велика нацїональна постать, яку сучасники не зумїли належно оцїнити: *“Народжений в епоху “не било, нет і бить не может”, О.М.Коваленко був сучасником, а часто і приятелем тих Старицьких, Косачїв, Тобїлевичїв, Чикаленків, Русових, Мїхновських та нечислених інших, які першї пїдняли голову пїсля валуєвського лихолїття і, твердо стоючи на народньому ґрунті, без жадних їмпортованих теорїй, творили на поверхнї тонку, майже непомїтну плївку української їнтелїгенції, уможливлуючи цїєю муравлиною, невдячною та часто небезпечною працею будучий атомовий вибух української революції 1917 р. А вдалось це їм тїльки тому, що вони не були теоретиками, а практиками, для яких мова, їсторїя, література, музика і побут виходили безпосередньо з народу і, систематизованї в свїтлі модерної науки, знов повертались до нього”*⁷³.

Те, що встигла зробити у своєму життї ця надзвичайно талановита, енергїйна, але скромна людина, заслуговує не просто на увїчнення пам'ятї. Його подвиг,

подвижництво і сам спосіб життя ніби малювали сучасникам образ майбутньої, вільної Батьківщини. Служили прикладом того, яким має бути патріот. В культурницькій праці і революційній діяльності, в інтригах дипломатії і науковій роботі він постійно шукав і розвивав український інтерес. “Що нового чути з України?” - це останнє і єдине, про що він питав незадовго до смерті⁷⁴.

*В спогадах Юрія Колларда про діяльність харківської громади і РУПу згадується тільки Б.Матюшенко. (<http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>)

**Парпура Максим Йосипович (1763, м.Конотоп - 23.VI.1828, с.Березове нині Харківської обл.) - лікар, професор, меценат. Підготував і видав за свої кошти у 1798 р. “Енеїду” І.П.Котляревського (Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми: “АС-Медіа”, СумДУ, 2003. - С.344.)

¹Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1992. - Кн.12.; 1993. - Кн.1.; 1994. - Кн.2.

²Українські вісті. - 1955. - 3 липня. - С.2.

³Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX) - С.170-179.

⁴<http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>

⁵Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.1-4.

⁶Кулиняк Д. Потьомкінець із Ромен // Ленінська правда. - 1970. - 24 червня. - С.3.

⁷Хвостенко Г. Коваленко Олександр Петрович // Сумщина. - 2009. - 27 березня. - С.4.

⁸Роз В. З Вітчизною в серці. - Режим доступу. - <http://www.ukrnationalism.org.ua/mnk/massmedia/?n=234>

⁹Чалий С. Повсталі панцерники. - Режим доступу. - http://www.fleet.sebastopol.ua/index.php?article_to_view=708

¹⁰Державний архів Сумської області, ф.1188, оп.5, спр.5, арк.24.

¹¹Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.1.

¹²Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1992. - Кн.12. - С.1495.

¹³Там само. - С.1503.

¹⁴Там само. - С.1496.

¹⁵Там само. - С.1497.

¹⁶Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX) - С.170.

¹⁷Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1992. - Кн.12. - С.1498.

¹⁸Там само. - С.1500.

¹⁹Там само.

²⁰Там само. - С.1501.

²¹Там само.

²²Там само. - С.1502.

²³Леник В. Організована українська молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.). - Мюнхен-Львів. - 1994. - С.39.

²⁴Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.1. - С.86.

²⁵Він же. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.1. - С.88-89; <http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>.

²⁶Він же. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.1. - С.91.

²⁷Там само.

²⁸<http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>.

²⁹Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.1. - С.93-94.

³⁰Там само. - С.91.

³¹<http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>

³²Там само.

³³Там само.

³⁴Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX) - С.171.

³⁵Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.2. - С.235.

³⁶Там само. - С.236.

³⁷Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX) - С.171.

³⁸<http://exlibris.org.ua/kollard/vyd.html>.

³⁹Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГІ. - 1965. - №VI(IX) - С.171.

⁴⁰Чалий С. Повсталі панцерники. - Режим доступу. - http://www.fleet.sebastopol.ua/index.php?article_to_view=708.

⁴¹Там само.

⁴²Там само.

- ⁴³Кулиняк Д. Потьомкінець із Ромен // Ленінська правда. - 1970. - 24 червня. - С.3.
- ⁴⁴Чалий С. Повсталий панцерник. - Режим доступу. - http://www.fleet.sebastopol.ua/index.php?article_to_view=708.
- ⁴⁵Українські вісті. - 1955. - 3 липня. - С.2.
- ⁴⁶Там само.
- ⁴⁷Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГП. - 1965. - №VI(IX). - С.174.
- ⁴⁸Там само.
- ⁴⁹Там само.
- ⁵⁰Там само.
- ⁵¹Українські вісті. - 1955. - 3 липня. - С.2.
- ⁵²Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГП. - 1965. - №VI(IX). - С.175.
- ⁵³Там само.
- ⁵⁴Там само. - С.176.
- ⁵⁵Чалий С. Повсталий панцерник. - Режим доступу. - http://www.fleet.sebastopol.ua/index.php?article_to_view=708.
- ⁵⁶Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГП. - 1965. - №VI(IX). - С.176.
- ⁵⁷Роз В. З Вітчизною в серці. - Режим доступу. - <http://www.ukrnationalism.org.ua/mnk/massmedia/?n=234>.
- ⁵⁸Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГП. - 1965. - №VI(IX). - С.176.
- ⁵⁹Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.3.
- ⁶⁰Марголін А. Україна и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л. - 1930. - С.360.
- ⁶¹Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.3.
- ⁶²Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми: "АС-Медіа", СумДУ, 2003. - С.206.
- ⁶³Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГП. - 1965. - №VI(IX). - С.176.
- ⁶⁴Там само.
- ⁶⁵Там само. - С.177.
- ⁶⁶Там само.
- ⁶⁷Там само.
- ⁶⁸Там само.
- ⁶⁹Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.3-4.
- ⁷⁰Там само. - С.4.
- ⁷¹Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки УТГП. - 1965. - №VI(IX). - С.177.
- ⁷²Єремійв М. Олександр Михайлович Коваленко. Спогади II. - Додаток до бюлетеню ч.25. - С.3.
- ⁷³Там само.
- ⁷⁴Хвостенко Г. Коваленко Олександр Петрович // Сумщина. - 2009. - 27 березня. - С.4.

Иванущенко Г.Н. Александр Коваленко: штрихи к историческому портрету

Освещена биография известного общественного деятеля, революционера и ученого Александра Коваленко. Раскрыта его роль в деятельности Харьковской "Громады", образовании Революционной Украинской партии (РУП), восстании на броненосце "Потемкин", революционных событиях 1917-1920 гг. Рассказывается о дипломатической и научно-педагогической работе математика.

Ivanushshenko G.M. Olexandr Kovalenko: some traits of a political portrait

The article pours the light on the biography of a famous public figure, revolutionist and scientist Alexander Kovalenko. Much attention is paid to his role in organizing Kharkiv "Hromada" activities, creating Revolutionary Ukrainian party (RUP), taking part in the uprising onboard "Potemkin" ironclad and revolutionary events in 1917-1920. The great mathematician's diplomatic, scientific and pedagogical work is also depicted in the article.